

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻՆ ԱՆԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Տիեզերական պատմության» աշխարհաբար թարգմանությունը

Վարդան Արևելցի՝ հայ միջնադարի մեծահռչակ և բանիբուն վարդապետը, թողել է մահ պատմագրական հարուստ ժառանգություն, մասնավորապես «Պատմություն տիեզերական» երկը, որը երկու հրատարակություն է ունեցել 19-րդ դարում (1861 թ. Մոսկվա, 1862 թ. Վենետիկ), իսկ 2001-ին վերջապես թարգմանվեց աշխարհաբար:

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունը ընթերցողի սեղանին դրեց Արևելցու երկի զույգ հրատարակությունը Գ. Բ. Թոսունյանի թարգմանությամբ, մեթոդությամբ ու մասնակի ծանոթագրություններով, մեկը՝ միայն աշխարհաբար (Գյուլբենկյան հիմնարկության հովանավորությամբ), մյուսը՝ աշխարհաբարն ու գրաբարը միասին (պետական պատվերով), ընդ որում՝ բնագիրն ու թարգմանությունը զուգահիշ էջերում չեն, այլ սկզբում ամբողջական թարգմանությունն է, ապա՝ բնագիրը (1862 թ. վենետիկյան հրատարակությունից): Գրքի խմբագիրն է Ռ. Ս. Ղազարյանը:

Վարդան Արևելցու երկը Անիի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրներից է, մանավանդ, որ հեղինակն օգտվել է Մխիթար Անեցու և Վանական Վարդապետի այժմ կորած պատմություններից և մատենագրական այլ արժեքավոր աղբյուրներից: Պատահական չէ, որ Անիի պատմությանը վերաբերող Արևելցու հայտնած որոշ տեղեկություններ եզակի են: Գ. Բ. Թոսունյանը ևս մշտն է այս մասին գրքի առաջաբանում (էջ 10):

Անիագիտական ուսումնասիրությունների ընթացքում բազմիցս անդրադաձել ենք Վարդան Արևելցու հաղորդած տվյալներին (Կ. Մաթևոսյան, Անի, Ս. Էջմիածին, 1997): Բնականաբար, ծանոթացանք մահ պատմության աշխարհաբար թարգմանությանը: Ցավոք, այնտեղ առկա վրիպումներն ու շեղումները բնագրից այնքան շատ են, որ հարկ ենք համարում մատնանշել դրանց մի մասը: Կարծում ենք, որ գրաբարագետ պատմաբանի կողմից գրախոսման կարիք ունի ողջ թարգմանությունը: Իսկ մենք հիմնականում փորձելու ենք պարզաբանել Անիի պատմությանը վերաբերող կամ առնչվող հատվածներում առկա անճշտությունները: Սա կարևոր ենք համարում, քանի որ աշխարհաբար թարգմանությունից օգտվելու են հիմնականում ուսանողները, գրաբարին չտիրապետող ընթերցողները, և ցանկալի չէ, որ Անի քաղաքի ու նրա պատմության շուրջ գոյություն ունեցող հետաքրքրության պայմաններում շրջանառության մեջ մտնեն թարգմանական մեծ ու փոքր վրիպումներից ծագող «տվյալներ»:

Օգտագործում ենք այն հրատարակությունը, ուր աշխարհաբարն ու գրաբարը միասին են (Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, մեթոդությունը և աստղագիշերով ծանոթագրությունները՝ Գ. Բ. Թոսունյանի, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2001):

Վարդան Արևելցին միակ հեղինակն է, որ մշտն է, թե Աշոտ Ողորմած թագավորը, Անիի փոքր պարիսպը կառուցելով, պարսպաբուրգերի մեջ եկեղեցիներ շինեց (այս իրո-

դրությունը հաստատվել է քաղաքի պեղումների ժամանակ): Պատմիչը գրում է, որ Աշոտը «զփոքր պարիսպ քաղաքին Ամուլ շինեաց. եւ զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց» (էջ 95): Աշխարհաբարում կարդում ենք. «...շինեց Ամի քաղաքի փոքր պարիսպը և հորինեց եկեղեցիների բոլոր աշտարակները» (էջ 130) (այս և հաջորդ մեջբերումներում կատարված ընդգծումները մերն են, Կ. Մ.):

Արևելցի, գրելով Դավիթ Կյուրոպաղատի մահվան և կտակի համաձայն մրա տիրությունների՝ Վասիլ կայսերն անցնելու մասին, ավելացնում է, որ Հայոց Հովհաննես Սմբատ թագավորը, Վրաց թագավորից ճնշված ու կայսրից վախեցած, պատվիրում է կաթողիկոսին կտակ գրել (ինչպես Կյուրոպաղատը), Ամին իր մահից հետո տալ հույներին, եթե իրեն պաշտպանեն ճնշողներից, որն ուրախությամբ է լսում Վասիլը: «Այլ եւ նեղէր զՅովհաննէս՝ արքայն Վրաց. վասն որոյ պատրիարգին պատուիրէ տալ ձեռագրով զԱմի զկնի մահուան իւրոյ ի Հոռոմս, որպէս եւ Կիրապաղատն, եթէ պահէ զնա ի նեղչաց իւրոց. զոր խնդութեամբ լուաւ Վասիլն» (էջ 98): Աշխարհաբար թարգմանությունը՝ «Բացի դրանից, Հովհաննեսին նշանակում էր մահ Վրաց արքան: Այդ պատճառով նա պատրիարքին պատվիրում է իր մահից հետո Ամին գրությամբ տալ հույներին, եթե Կյուրոպաղատը այն պահպանի մրան նեղողներից: Այդ լուրը ուրախությամբ լսեց Վասիլը» (էջ 134): Ամհասկանալի է, թե մեռած Կյուրոպաղատն ումից ինչ պիտի «պահպաներ»:

Վարդան Արևելցի կարևորագույն տեղեկություններ է հայտնում Ամիի Ապիրատյան տոհմի մասին, որոնք հավանորեն քաղել է Մխիթար Անցուց: Տոհմի առաջին ճշմարտորան՝ Գրիգոր Ապիրատ իշխանի մասին գրում է. «Զամանէ ասեմ յանձնաւորս մեծացեալ եւ վասն խելացի եւ առատ ձեռացն՝ մինչ լինել տէր երկոտասան հազար հեծելոց» (էջ 103): «Ամնշան» ճշմարտում է ոչ ճշմարտոր, շարքային: Հատվածը աշխարհաբար հրատարակությունում՝ «Նրա մասին ասում են, որ խելացի ու առատաձեռն լինելու շնորհիվ նա ոչնչությունից մեծացավ և մինչև անգամ տեր դարձավ տասներկու հազար հեծյալի» (էջ 140):

Ծարումակության մեջ ասվում է. «Նա շինեց Կեչառիսի սուրբ վանքը, ինչպես որ Վահրամ իշխանը՝ Մարմաշենը», որից հետո բնագրի հին օրինակում ճշված է հետևյալը՝ «Զի մի՝ յանցաւորիս միայն իցեն ճոխք, այլ եւ յանմահիցն գաւառ. ուր կանն իսկ զարմիք իւրեանց ի դամբանի, ակն ունելով վերնոյն» (էջ 140): Թարգմանված է հետևյալ կերպ. «Ուրպեսզի միայն հանցավորներիս համար ճոխ չլինեն, այլ նաև լինի անմահների գավառ, որտեղի դամբարանում կան հենց իրենց ցեղից և սպասում են վերնալինին» (նույն տեղում): Ինչպես տեսնում ենք անցավորները դարձել են հանցավորներ:

Ամիի երկու քաջակորով և շինարար իշխանների՝ Վահրամ Պահլավունուն և Գրիգոր Ապիրատին վերաբերող այս հատվածի համար առաջարկում ենք հետևյալ թարգմանությունը. «Նա (Ապիրատը) շինեց Կեչառիսի սուրբ վանքը, ինչպես որ Վահրամ իշխանը՝ Մարմաշենը, որպեսզի միայն անցավոր բաների մեջ ճոխ չլինեն, այլ նաև՝ անմահների բնակավայրում, ուր հանգչում են իրենց զարմի հետ միասին՝ դամբարանում՝ ակնկալելով վերին կյանքը»:

Երբ Ամին ընկավ Օեդդադյան ամիրաների տիրապետության տակ, հենց Ապիրատյան տոհմն էր, որ քաղաքում ստանձնեց հայ բնակչությանը գլխավորողի դերը: Մանուչե ամիրան քաղաք հրավիրեց Ապիրատի թոռ, Վասակի որդի Գրիգոր իշխանին, իսկ մրա եղբայր Բարսեղը (Բարսեղ Ա Անցի) հետագայում դարձավ Հայոց կաթողիկոս: Վարդան

Արևելցիմ մկարագրելով, թե ինչպես Մանուչեն «մեծա հանդիսի ընդ առաջ ելեալ» Ամի բերեց Գրիգորին, ավելացնում է, որ նա հետագայում կաթողիկոս դարձած Բարսեղի եղբերեց Գրիգորին, ավելացնում է, որ նա հետագայում կաթողիկոս դարձած Բարսեղի եղբայրն էր՝ «Եւ էր եղբայր տէր Բարսղի, որ զկնի Գէորգեայ ձեռնադրեցաւ ի Հաղբատ կաթողիկոս...» (էջ 108): Աշխարհաբարում կարդում ենք. «Տեր Բարսեղն ունէր մեկ եղբայր, որը Գրիգորի մահից հետո Հաղբատում կաթողիկոս ձեռնադրվեց...» (էջ 147): Նախ ձեռնադրվողը հենց Բարսեղն էր, և հետո նա ոչ թե Գրիգորի, այլ Գևորգ Լոռեցու մահից հետո կաթողիկոս ձեռնադրվեց:

Գրիգոր իշխանի ու Բարսեղ Ամեցու «բախտը չի բերել» նաև թարգմանության մեկ այլ հատվածում: Նախ բնագիրը. «...ազ մի սկիւթական... անուն զխաւորին Ելիսազի կոչեցեալ, որ եկն եօթն հազարաւ ընդ միջոցս աշխարհի մինչեւ յԱմի քաղաք պատերազմաւ. եւ մեռանի անդ եղբայր նորա, որ նման էր Գողիարդու հսկայի. ի Գրիգորոյ որդւոյ Վասակայ թոռին Ապիրատին, որ զկնի աւուրց նահատակեցաւ ի Կաղզուանն, զերծուցեալ ի մահուանէ զամիրայն Անույ զՄանուչէ. եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Կեչառուս. եղբայր տէր Բարսղի կաթողիկոսի. եւ Մանուչէ եւ ամենայն զոր բանակին Հայոց զկնի դիոյն» (էջ 113-114):

Հայոց պատմության այս համարադրյալ փաստը հիշատակված է բազմաթիվ հրատարակություններում: Հայոց Գրիգոր իշխանը ոչ միայն սպանել է աստվածաշնչային Գողիարդ հսկային հիշեցնող «սկյութացուն», այլև փրկել Ամիի ամիրային սեփական կյանքի գնով, որի համար նրա դին հողին են հանձնել Կեչառիսում մեծ հանդեսով: Այս հատվածի թարգմանությունը, ցավոք, կարելի է միայն զավեշտական համարել: «...Սկյութական մի ցեղ, որի առաջնորդի անունը Ելիսաղի էր, յոթ հազար մարդով պատերազմելով աշխարհի միջով գալիս է մինչև Ամի քաղաք, որտեղ սպանվում է Ելիսաղի եղբայրը, որ նման էր հսկա Գողիարդին՝ ծնված Ապիրատի թոռ Վասակի որդի Գրիգորից, որը օրեր անց նահատակվում է Կաղզվանում՝ մահից փրկելով Ամիի ամիրա Մանուչեին: Նրան տանում և թաղում են Կեչառիսում, որի դիակի ետևից գնում էին տեր Բարսեղ կաթողիկոսի եղբայրը, Մանուչեն և Հայոց ամբողջ զորքը» (էջ 153): Այսպիսով ոչ միայն Գողիարդին հիշեցնող բարբարոսն է Գրիգորից «ծնված», այլև ստացվում է, որ կաթողիկոսի եղբայր Գրիգորը, Մանուչեի ու Հայոց զորքի հետ միասին «գնում էր» իր իսկ դիակի ետևից...:

Ամիի Բագրատունյաց տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Աշոտի մահը նշված է հետևյալ կերպ. «Մանուչեի ազգական մի ներքինի թագավորեց ու սպանեց նրան» (էջ 150): Պետք է լինի «թունավորեց»: Բայց մինչ այս հատվածն էլ այնքան անփութ է թարգմանված, որ պատմությանը ոչ քաջագիտակ ընթերցողի համար դժվար կլինի հասկանալ խոսքը Աշոտի՝ մասին է, թե՞ նրա հոր՝ Հովհաննեսի (էջ 149-150):

Քիչ չեն բառերի անճիշտ թարգմանությունները, որոնք փոխում են բնագրի իմաստը: Այսպես, Ամիի Ապխուար ամիրան «այր անարի եւ կնամարդի» (էջ 122) աշխարհաբարում դարձել է «վախկոտ ու կնամուլ» (էջ 164):

Ջաքարե ամիրապասալարը Լոռեում և Ամիում ժամանակի նշանավոր վարդապետների ու վանահայրերի երկու ժողով է գումարում. «միանգամ եւ երկիցս արար ժողով՝ կատարեալ սրանց՝ ի Լոռէ եւ յԱմի» (էջ 141): Պատմիչի այս հանդիսավոր նախադասությունը աշխարհաբարում դարձել է՝ «Լոռեում և Ամիում, մեկ-երկու անգամ չափաֆաս մարդկանց ժողով է անում» (էջ 187):

Անիի թագավորության անկումից հետո Կարսի Գագիկ Բագրատունի թագավորը «նեղեալ յերկիւղէ Թուրքացն՝ տայ զհայրենիս իւր ի Յոյնս» (էջ 107), աշխարհաբարում՝ «թուրքերի կողմից նեղվելով, իր հայրենիքը տալիս է Հունաստանին» (էջ 145): Այստեղ «հույները» դարձել են Հունաստան (լավ է, որ «թուրքերը» Թուրքիա չեն դարձել), «հայրենիքն» էլ այստեղ «տիրույթ» իմաստն ունի:

Մի շարք տեղերում թարգմանիչը բառեր է ավելացրել բնագրին, որի հետևանքով իմաստային փոփոխություն է առաջացել:

Օրինակ, պատմիչը գրում է, որ Անիից տարագիր Գագիկ Բ-ն ապրում էր «ի մեջ աստեղողացն ազգիս» (էջ 104), ըստ թարգմանության՝ «մեր ժողովրդին աստղ ցեղի մեջ» (էջ 142):

Մոռոլունըրը «...անթիս կոտորեցին եւ գերեցին գեղս եւ ագարակս եւ գործեցին խայտառականս ի կանայս ի Հայս, եւ աւելի յաշխարհս Վրաց» (էջ 149): Թարգմանված է. «...շատերին կոտորեցին և գերեցին անթիվ գյուղեր ու ագարակներ, հայ կանանց խայտառակեցին Հայաստանում, բայց ավելի շատ Վրաստանում» (էջ 197): Հայ բառի անհիմն հավելումը միանգամայն փոխել է նախադասության իմաստը: Իսկ պատմիչի նշած «անթիս»-ը վերաբերում է սպանվածներին ու գերիներին, ոչ թե գյուղերին ու ագարակներին:

Երբեմն էլ հակառակն է, բնագրում եղած բառերն են կորչում աշխարհաբար թարգմանության մեջ: Այսպես, պատմիչը նշում է, որ Փատլուն ամիրան ուզում էր կողոպտել Անիի կաթողիկեի զարդը (խաչը), որ նոր էին հագրել երկնային առագաստին (եկեղեցուն) վաթսունամյա սգից հետո. «կամէր կողոպտել զեկեղեցին ի զարդուէն՝ զոր նոր զգեցեալ էր առագաստն երկնաւոր զկնի վաթսնամեայ սգոյն» (էջ 124): Աշխարհաբարում զարդը (խաչը) սղվել է, և ստացվել է, որ ամիրան «ցանկանում էր կողոպտել եկեղեցին, որին նոր էին հագրել երկնային առագաստը վաթսունամյա սգից հետո» (էջ 166):

Թարգմանության մեջ որոշ անուններ ճիշտ չեն ներկայացվում: Տիգրանի որդի Վահրամ վիպագիրը (էջ 99) դարձել է «վիմագիր Տիգրանի որդի Վահրամ» (էջ 139), որը միգուցե և վրիպակ է, Գող Վասիլ մեծ իշխանին փոխարինած Կամսարական տոհմից սերող Տղա Վասիլ իշխանը դարձել է «երեխա Վասիլ» (էջ 161):

Ժամանակի նշանավոր վարդապետների թվարկումը Արևելքին սկսում է հռչակավոր Հովհաննես Սարկավագի անվամբ՝ «Յովհաննէս, որ եւ Սարկաւագ...» (էջ 125): Աշխարհաբարում «Հովհաննէսը, որը նաև Սարկավագ էր...» (էջ 166): Պետք է լինի՝ «Հովհաննէսը, նույն ինքը՝ Սարկավագը», ինչպես որ քիչ անց «Երեմիա, որ և Անձրեիկ» հատվածը թարգմանված է՝ «Երեմիան, նույն ինքը՝ Անձրեիկը»:

Կան նաև պարզ վրիպակներ. գրված է՝ Աբուլեթի որդի Փատլունը (էջ 166), պետք է լինի՝ Ապլտուարի որդի Փատլունը, Անիի երկու պսակները (էջ 104) դարձել են «երկու աթոռներ» (էջ 141) և այլն:

Կարծում ենք, բերված նյութերը բավարար են՝ Վարդան Արևելցու Տիեզերական պատմության ներկա աշխարհաբար թարգմանության որակի մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար: Հայ միջնադարյան հեղինակների երկերի աշխարհաբար թարգմանությունը չափազանց պատասխանատու գործ է և արժանի է գիտական ամենալուրջ վերաբերմունքի: